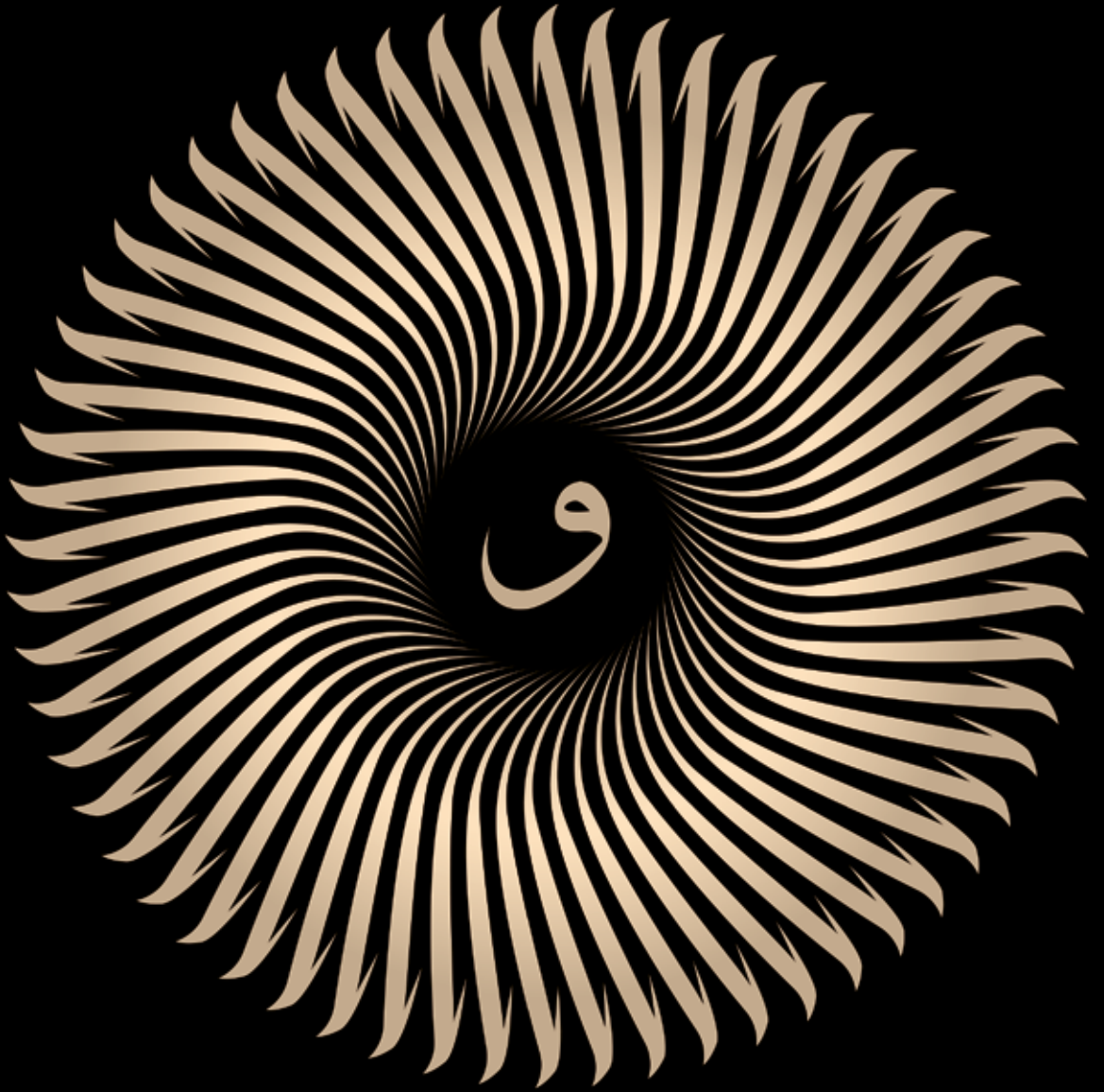

İRÂDE SAHİBİ BİR VARLIK OLARAK İNSAN

Prof. Dr. Halis AYDEMİR
DİB Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi

İradeyi ancak Allah bahşeder

Küçükken irade sahibi bir oyuncu-çağım olsun isterdim. Benimle konuşacak, bana arkadaşlık edecek, bana sadık kalacak. Büyüyünce anladım ki bir oyuncu-çak şeklen ne kadar insana benzerse benzesin özünde hiçbir zaman irade sahibi bir insan gibi olamaz. Çünkü biz ona kursuz insani bir görünüm verebilsek de hiçbir zaman bir ruh kazandıramayız. Nasıl davranacağına dair onu sanal zekâ ile donatıp programlayabiliriz belki ama neticede o bizim programladığımız gibi davranacak, veri madenlerinden elde ettiği en muhtemel seçeneği kullanacaktır; dolayısıyla hiçbir zaman gerçek bir irade sahibi özgün bir kişi olmayacaktır. Bu açıdan bakıldığında bir varlığa müstakil bir kişilik ve özgün bir irade bahşetmek ancak Yüce Yaratıcı'nın kudret olarak önümüze çıkmaktadır.

Biz insanlar bazı şeyleri bir araya getirip belli biçimler verebilsek de yoktan bir nesne yaratamıyoruz. Aynı şekilde biçimlendirdiğimiz bir nesneye iradeli bir kişilik kazandıramıyoruz. Onlar birer makineden ibaret kalıyor. Şu hâlde yoktan bir varlığı yaratmak da o varlığa özgün ve irade sahibi bir kişilik kazandırmak da ancak Yüce Allah'ın (c.c.) kudretinde ve yetkisindedir. Kaldı ki biz insanlar kendi ruhsal varlığımızı ve iradi yanımızı anbean hissetsek ve yaşasak da onun vücudumuzun neresinde bulunduğu ve nasıl bir cevher olduğuna dair hiçbir fikrimiz bulunmamaktadır.

Bu açıdan bakıldığında insan, en çok da kendi öz varlığının mahiyeti konusunda cahildir. Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ruh hakkında soru sorulduğunda Cenab-ı Hak şöyle cevap vermiştir: "Size ilimden yana az bir bilgi verilmiştir!" (İsra, 17/58.) Belli ki biz insanlar açısından bu konu gizemini kıyamete kadar koruyacaktır. Mahiyetini bilmesek de iradi yanımız varlığımızın en çok emin olduğumuz, en belirgin tezahürüdür. O kadar ki insan denince akla irade, sahibi bir varlık gelmektedir.

İrade sınırlı ve sorumlu bir özgürlük alanıdır

Bize verilen imkânlarla ne yapmak istediğimize karar verdiğimiz yerde "irademizi" hissederek ve kullanırız. Önümüze açılan farklı seçeneklerden herhangi birini serbestçe tercih edebileceğimiz duygusu bir özgürlük hissidir. Serbest irade ile eş güdüm hâlinde içimizde hemencecik beliriveren ve âdeta bu özgürlük duygusuyla atbaşı yarışan bir başka duygu ise "sorumluluk" duygusudur. Yaptığımız tercihin bizim açımızdan iyi ya da kötü illaki bir neticesi olacağı düşüncesi bizi tereddüde sevk eder. Bu yüzden insan, sınırlı ve sorumlu bir özgürlüğü değil; mutlak bir özgürlüğü tercih etmekte ve arzulamaktadır. Hâlbuki bu arayışın önü içimizde beliriveren bu sorumluluk duygusuyla âdeta kapatılmış durumdadır.

Fitratımızdan gelen bu sorumluluk duygusu serbest irademizi dengelemeye yaramakta-

dır. İradesini sınırsız yaşamak varken sorumlu davranmak ve onu kontrol altına almaya çalışmaktan çoğu insan hoşlanmaz. Çünkü büyümek ve her istediğini sorumsuzca yapabilmek arzusu kulağa/nefse hoş gelmektedir. Ne var ki akleden insanlar serbest iradenin bir süreliğine ve emaneten Allah tarafından verildiğini ve bu süre sonunda bunun bir muhasebesinin yapılacağını aklederek kestirir ve görürler. Nitekim vahiy ile gelen bilgiler insanın fitratıyla akıl edebildiği bu sonucu doğrudan ifade etmektedir. Cenab-ı Hak buyuruyor ki: "Biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik ancak onlar bunu yüklenmekten kaçındılar; bundan ürktüler ancak insan onu yükledi; ne var ki insan çokça zalim ve cahil oluverdi." (Ahzap, 33/72.) Ayet-i kerimeden de anlaşılacağı üzere Cenab-ı Hak bu emaneti bütün varlıklara arz ettiğini haber vermektedir. Serbest bir iradeye kavuşarak Cenab-ı Hakk'ı gönüllü bir şekilde tanımak, isteyerek sevmek ve içtenlikle saygı duymak imkânı ancak bu özgürlük ortamında mümkündür. Ne var ki çoğunlukla insan bu serbestliği Cenab-ı Hakk'a zulmetmek, O'nun büyüklüğünü tanımamak ve gerçeği göz ardı ederek cahilce davranmak yönünde kullanmıştır. Bu durum ayetin sonunda açıkça ifade edilmektedir.

İradenin nihai muhasebesi ahirettedir

İradenin sorumlulukla eşlenik olduğunu dolayısıyla da irademizi yaşarken sonuçlarının bir

kısmını daha bu dünyadayken göreceğimizi ve esas karşılığının ise din günü Yaradan'ın huzurunda verileceğine dair akleden yürekler ve vicdanlar tam ve net bir bilinç içerisinde. Allah (c.c.) gönderdiği peygamberler ile bu gerçeği (ahiret inancı) insanlara hep hatırlatmış ve onları uyarmıştır. Nitekim Cenab-ı Hak buyuruyor ki: "Yoksa sizi abes olsun diye yarattığımızı mı sandınız?" (Müminun, 23/115.) Yüce Allah yaşadığımız bu hayatın ve hayatta elde ettiğimiz imkânların bir hiç uğruna sebepsiz ve anlamsız olmadığını hatırlatmaktadır. Bunları iyi yönde kullananlarla kötü yönde kullananların akıbetlerinin aynı olmayacağını bize ikaz etmektedir. Hak Teâlâ buyuruyor ki: "Yoksa kötülükleri işleyenler bizim onları hayatlarında ve ölümlerinde iman eden ve salih amelleri yapanlarla bir mi tutacağımızı zannettiler? Ne kötü hüküm veriyorlar!" (Casiye, 45/21.) Bir başka ayette ise: "Yoksa iman edip salih ameller işleyenleri yeryüzünde fesat çıkaranlarla bir mi tutacağız; yoksa biz muttakileri azgınlar gibi mi sayacağız?" (Sad, 38/28.) buyurmaktadır.

İrade ne olmak istediğimize karar verdiğimiz bir süreçtir

Dünyada insanlar farklı farklı üstünlüklerle yaratılmışlardır. Öte yandan sahip oldukları imkânlar da çeşit çeşittir. Bunların hiçbirine başlangıçta kendimiz karar vermiş değiliz. Dolayısıyla dünyadaki geçici koşullarımız Yaradan tarafından sınav amaçlı olarak belirlenmiştir. Hâlbuki

ahiretteki durumumuz bu dünyadaki iradeli davranışlarımızla elde edeceğimiz sonuca göre şekillendirilecektir. Nitekim Cenab-ı Hak buyuruyor: "Bak! Biz onları nasıl farklı farklı üstünlükler içerisinde kıldık; hâlbuki ahiretteki üstünlükler daha büyük ve daha değerlidir." (İsra, 17/21.) Dolayısıyla dünyadaki farklılıklarımız ve üstünlüklerimiz bu geçici süreçte Cenab-ı Hakk'ın takdiri iken ahiretteki

derecelerimiz ise bizim kendi irademizle ve tercihlerimizle karşılığını bulacağımız neticeler olacaktır. Bu açıdan bakıldığında kelimenin tam manasıyla bir heykeltıraş gibi kendi gelecek varlığımızı kendi ellerimizle şekillendiriyoruz. Bakınız Cenab-ı Hak ne buyuruyor: "Her kişi kendi kazandığı karşılığında rehindir." (Tur, 52/21.)

Zorla güzellik olmaz, sevgi ancak gönüllü olur

Gönüllü irade gerçek bir sevginin ortaya çıkabilmesi için olmazsa olmaz bir koşuldur. İnsan, Cenab-ı Hak ile gönüllü bir kulluk ilişkisi kurabilmesi için yaratılmıştır. Zira sevgi zorla olacak bir şey değildir. Gayb ortamı dediğimiz ve içerisinde bizi cebredek her hangi bir görünür etkenin bulunmadığı steril/arınık bir dünyaya inanıyoruz. Söz gelimi Allah'ı (c.c.) ve meleklerini göremiyoruz. Etrafta Cenab-ı Hakk'ın orduları bizi O'na iman etmeye zorlamıyor. Bu özgür ortam, iradenin serbestçe gerçekleşebilmesi ve sevginin ortaya çıkabilmesi için vazgeçilmez ve hayati bir önem taşır. Aksi takdirde gerçek anlamda bir sevgiden söz etmek mümkün olmaz. Sevgi olmayınca gerçek manada bir kulluk da olmaz. Çünkü Allah (c.c.) resule tabi olup dine adım atmaya sevgi koşuluna bağlamıştır: "De ki: 'Şayet Allah'ı seviyorsanız o takdirde bana uyun ki Allah da sizi sevsin!'" (Âl-i İmran, 3/31.)

Cenab-ı Hak Hz. Musa (a.s.) ile konuşurken ona buyurdu ki: "Muhakkak ki kıyamet saati

Yüce Allah yaşadığımız bu hayatın ve hayatta elde ettiğimiz imkânların bir hiç uğruna sebepsiz ve anlamsız olmadığını hatırlatmaktadır. Bunları iyi yönde kullananlarla kötü yönde kullananların akıbetlerinin aynı olmayacağını bize ikaz etmektedir.

gelmekte ancak ben, her kişi çabaladığının karşılığını bulsun diye onu gizlemektedirim.” (Taha, 20/15.) Kıyamet saati gibi kişiyi iman etmeye zorlayacak dolayısıyla kişide serbest herhangi bir irade bırakmayacak etkenlerin tamamının bu hayatta gizlenmiş olmasının temel esprisi budur. Allah’ın (c.c.) yarattığı dünya ortamı böylesine steril bir ortamdır. Bu ortamda dileyen iradesini kullanarak var eden kudreti tanımaya yönelebilir ve elde ettiği bilgiler ile akledip Cenab-ı Hakk’ı tanıdıka sevebilir. Öte yandan bir başkası da büyülenmek suretiyle var eden kudreti tanımay ve sevmeye götüren tüm süreçlere sırtını döner. Ona göre varlık, yönetilmeyen kör ve karanlık bir süreçte rastlantısal oluşmuş olmalıdır. Böylece bu kişi varlığı sahipsiz belleyerek/ addederek sorumluluk duygusundan sıyrılmaya ve kendisini mutlak anlamda özgür kılmaya yönelir; işte dinî ıstılahta iradenin böylesi kötü kullanımına “istikbar” denilmektedir. Böyle bir kul kendi iradesiyle yaratıcısının sevgisinden bilerek ve inatla uzaklaşarak sonunda ilahi gazaba müstahak olur. Görüldüğü üzere bu hayatta insanın önünde her iki yol da açıktır. Nitekim Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur: “Biz insana yolu açtık; ya şükreden olur yahut nankörlük eden!” (İnsan, 76/3.)

Yaratmak, Cenab-ı Hakk’ın kudretinin bir eseri olduğu gibi yarattığı varlıkları yok etmek de Cenab-ı Hakk’ın hükmüne bağlıdır. Yaratılan varlıkların

Kudreti ile kendisinden ayrı özgür ve irade sahibi şahsiyetler yaratabilen Cenab-ı Hak bu kimselerin iyi biri olmak ya da kötü biri olmak bakımından tercihlerini bizatihi kendilerine bırakmıştır; işte bu Yüce Allah’ın adil bir hikmetidir.

artık yok olmama arzusu ve sürekli hayatta kalma beklentisi yani ebediyet tutkusu Cenab-ı Hak tarafından kulların iradele kazanımlarına bağlanmıştır. Bu durum, Yüce Allah’ın (c.c.) adaletinin ve hikmetinin bir gereğidir. Dolayısıyla Allah (c.c.) sonsuzluk arzusu içerisindeki biz varlıklara bu güzel akıbeti kendisiyle kuracağımız gönüllü bir “sevgi” ilişkisi üzerinden vadedmiş bulunmaktadır. Özgür bir iradeye kavuştuğu hâlde Rabbini saymaya devam eden iyi kimselerin, sonsuz gelecekte Allah’ı (c.c.) seven ve Allah tarafından sevilen olmaları akleden kalplerin değerlendirebileceği bir güzelliştir. Nitekim Allah (c.c.) buyuruyor ki: “Yuhibbuhum ve yuhibbunehu!” (O, onları seviyor onlar da O’nu seviyorlar!) (Maide, 5/54.)

Dünya öncesinde henüz iradesi yokken “Elbette Rabbimizsin.” (Kalu Bela!) demiş kimselerin özgür bir iradeye ve serbest bir ortama kavuştuklarında Rabbelerini tanıyıp tanınamalarına bağlanmış bir akıbetten söz

ediyoruz. İyiler Cenab-ı Hakk’a saygı göstermeyi dünyada da sürdürürken kötülerin serbest bir ortama kavuşur kavuşmaz hareket eden aracın arka penceresinden etraftakilere garip hareketler yapan yaramaz çocuklar gibi Cenab-ı Hakk’ı artık tanımamaya ve saymamaya yönelmeleri onları sonsuz bir gelecek bahtiyarlığından mahrum eder. Dünya hayatı öncesi henüz iradesine kavuşmamışken Rabbini tanıyıp ikrar eden ancak iradesine kavuştuğunda Cenab-ı Hakk’a karşı büyülenerek onu tanımamayı direten ve artık kendisinin müstakil ve bağımsız olduğunu sanan çoğu insanın durumu Allah’a karşı tam bir nankörlüktür. İşte bu vefasızlık iradesinin ortaya çıkabilmesi için de dünya gibi özel hazırlanmış steril/arınık bir ortama ihtiyaç vardır.

Bizi biz yapan irademizdir

Kudreti ile kendisinden ayrı özgür ve irade sahibi şahsiyetler yaratabilen Cenab-ı Hak bu kimselerin iyi biri olmak ya da kötü biri olmak bakımından

tercihlerini bizatihi kendilerine bırakmıştır; işte bu Yüce Allah'ın adil bir hikmetidir. Dolayısıyla “Bizi yaratıp bize hiçbir irade vermeksizin doğrudan cennetine koysaydı...” diyenlerin tezi bir o kadar hikmetsiz ve sevgisiz kalmaktadır. Nitekim öyle olsaydı cennette olanların Cenab-ı Hakk'ın kendilerine verdiği bu muazzam ve sonsuz saadeti anlamlandırarak güzel bir geçmişleri ve hikâyeleri olmazdı. Aynı şekilde şayet iradeleri kendilerine verilseydi Cenab-ı Hakk'a hiç saygı göstermeyecek kötülerin de iyilerle aynı cennette ve aynı akıbette eşitlenmeleri gibi son derece yanlış ve adil olmayan bir netice ortaya çıkardı.

“Hepimizi yaratsaydı ve hepimizi cebren iyi kılsaydı ve öylece cennetine koysaydı...” diyenlerin ise benlik, irade ve özgür kişilik kavramlarını büsbütün ıskaladıkları izahıta varestedir. Zira böylelerinin bu yaklaşımı “Bizi hiç yaratmasaydı...” ile neredeyse eş anlamlıdır. Çünkü

özgür/özgün bir kişiliği bulunmayan etrafımızdaki varlıklar ile insan arasındaki bariz farkı hepimiz elbette biliyor ve görüyoruz. Nitekim herhangi bir hayvan bir cürüm işlese hatta bir kişinin ölümüne bile yol açsa onu bundan mesul tutamıyoruz; çünkü irade sahibi özgün bir kişiliği yok. Meşhur bir tabirle kısaca söylersek “İraden yoksa sen sen değilsin!” Şu gayet açık ki irademiz olmasaydı bizler “biz” olmazdık; yani var olmuş olmazdık.

İrade bireyseldir; bir başkasına asla devredilemez

Herkes Rabbine fert fert döner. (Enam, 6/94.) Dolayısıyla irade yetkisi ve sorumluluğu bir başkasına devredilemez; bir başkasının verdiği karara kişi kendisini teslim edemez; çünkü Allah (c.c.) biz kullarını bundan kesinlikle menetmiştir. Hak Teâlâ buyurdu ki: “Sen kendin bilmediğin bir şeyin ardına düşme! Muhakkak ki işitmek, gör-

mek ve gönül; tüm bunlardan ötürü sorumluluk vardır!” (İsra, 17/36.) Allah (c.c.) her birimize önümüzdeki seçenekleri iyi ya da kötü temyiz/fark edebilme istidadı yani ön hazırlığı vermiştir. Bu durum bizim fitratımızın bir parçasıdır. Sonra kişi önünde beliren ve netleşen bu seçeneklerden doğrusuna yönelirse buna dair Cenab-ı Hakk'ın vadettiği güzelliklere yaraşır bir amel kazanmış olur; ancak kötüsüne yönelir ve bile bile yanlış tercih ederse o durumda da kişinin kendisi bunun ahirette olumsuz sonuçlarına katlanmak zorunda kalır. Dolayısıyla iradenin tam bir farkındalıkla yaşanabilmesi ve mesuliyetin tahakkuk edebilmesi için basiret/bilinç/şuur olmazsa olmaz bir zorunluluktur. Nitekim Allah (c.c.) elçisini şu çağrıyla göndermiştir: “De ki: ‘Bu benim yolum; Allah'a çağırıyorum ama basiret üzere!’” (Yusuf, 12/108.)

Binaenaleyh hiç kimse Allah'ın huzurunda “Ben falancaya irademi devretmişim; o ne derse onu yapmışım; yanı sıra cezasını da o çeksin.” diyerek kendisini kurtaramaz. Çünkü Allah'ın razı olmayacağı bir şeyi yapmak konusunda hiçbir yaratığa itaat edilemez. Vaktiyle atadığı bir komutan askerlerine kendilerini ateşe atmayı emredince bu olayı varıp Allah'ın peygamberine sordular o da buyurdu ki: “Yaradan'a isyan etmek hususunda hiç kimseye itaat yoktur; itaat ancak maruf şeylerdedir!” (Buhari, 6743.) Dolayısıyla kişi kendi iradesinden

Allah (c.c.) her birimize önümüzdeki seçenekleri iyi ya da kötü temyiz/fark edebilme istidadı yani ön hazırlığı vermiştir. Bu durum bizim fitratımızın bir parçasıdır. Sonra kişi önünde beliren ve netleşen bu seçeneklerden doğrusuna yönelirse buna dair Cenab-ı Hakk'ın vadettiği güzelliklere yaraşır bir amel kazanmış olur.

ancak ve ancak Allah'a (c.c.) karşı yine kendisi sorumludur. Bu yüzden Cenab-ı Hak buyurdu ki: "Hiçbir günahkâr bir başka günahkârın yükünü yüklenmez." (Enam, 6/164.) Yine Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: "Her kişi kendi kazandığı karşılığında rehinedir." (Müddessir, 74/38.) Öte yandan hiçbir kimse bir başkasının iradesini baskı altına alma hakkına da sahip değildir. Nitekim Rabbimiz buyuruyor ki: "Dinde zorlama yoktur." (Bakara, 2/256.) Bir başka ayette ise Hz. Peygamber'i (s.a.s.) şöyle uyarılmaktadır: "Yoksa sen mi, iman edinceye değin insanları zorlayacaksın?" (Yunus, 10/99.)

Ol deyince olduran mutlak irade

Serbest irade ile mutlak irade arasındaki farkı biraz açalım. Serbest irade, kulun tercihini ortaya koyduğu esnada herhangi bir cebir altında kalmamasıdır. Yani isterse A seçeneğini, isterse B seçeneğini, isterse de C seçeneğini seçebilmesidir. Yahut isterse iyi ve doğru davranışları, isterse kötü yanlış ve en aykırı davranışları, hatta bir başkasının hakkında mütecaviz ve cürüm dolu fiilleri, hatta ve hatta kendi bedenine kastedecek şekilde haksız, en kötü işlemleri yapabilmesidir. Sınırlı seçenekler arasında olsa da bu durum aslında tam bir serbestliktir ancak bu yaptıklarının bir muhasebesi ve bu muhasebe neticesinde de ödül ya da ceza cinsinden sonuçları olur. Dolayısıyla serbest irade sınırlı ve sorumlu bir özgürlüktür.

Dünya hayatında irademizle ortaya koyduğumuz özgür davranışlarımız, sonsuza attığımız birer imza gibidir. Ölüm gelince irademize tanınan süre artık tükenmiş demektir.

Mutlak irade ise her şeyi yapabilmek ve yaptığı hiçbir şeyden ötürü asla sorumlu olmamaktır. Bu açıdan bakıldığında mutlak irade tekildir; iki ayrı zatta bulunması muhaldir. Zira tanım gereği çakışma meydana gelir; biri diğerine karşı sorumlu olmak zorunda kalır. Burası iyi anlaşılacak olursa mutlak iradenin ancak ve ancak var eden Yüce Allah'a (c.c.) has olduğu görülecektir. Nitekim Allah (c.c.) buyurdu ki: "Muhakkak ki senin Rabbin yapmak istediği her şeyi yapandır." (Hud, 11/107.) Ve yine Allah (c.c.) buyurdu ki: "O, yaptığı hiçbir şeyden sorumlu tutulamaz!" (Enbiya, 21/23.)

Rabbine dön denince biten serbest irade

Sorumluluktan kaçan insanların serbest irade ile yetinmeyip mutlak bir iradeye heves etmeleri Allah'a (c.c.) öykündükleri anlamına gelir. İşte bu, tam manasıyla kulun yaratıcısına karşı büyüklencesidir. Çünkü mutlak irade ancak âlemlerin Rabbi olan Allah'ındır. Kulluğumuzun reddedip ilahlaşma arzusu içerisine girersek ve böylece bize bahşedilen bu irademizle Cenab-ı Hakk'a karşı diklenirsek Yüce Yaradan bu istikbarımızın karşılığını sonsuz bir azap ile cezalandıracağını bizlere haber vermiştir. Bu hayattaki sayısını bilemeyeceğimiz nimetler ve bu nimetler üzerine kurulu bu son derece değerli iradi varlığımızın önemini ve ciddiyetini konu ettiğimiz bu ebedî ve vahim sonuçtan anlayabiliriz.

Dünya hayatında irademizle ortaya koyduğumuz özgür davranışlarımız, sonsuza attığımız birer imza gibidir. Ölüm gelince irademize tanınan süre artık tükenmiş demektir ve her kişi istemli yahut istemsiz Rabbine dönmek zorunda kalır. Böylece sınırlı zaman ve seçeneklerle emaneten yaşatılmış bulunan serbest ama sorumlu iradenin sonuna gelinmiş demektir. Son kertede ölüm iradeyi ortadan kaldırır ve artık hesap zamanıdır.

Rabbim dünyadayken kullandığımız bu ağır ve mesuliyetli iradenin hesabını ahirette kolay eyleye, amin! ■

İRRADEYE HÂKİM OLMAK VE NEFSİ TERBİYE ETMEK

Prof. Dr. Ömer YILMAZ

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi

Hangi kültür ve medeniyet havzasına sahip olunursa olunsun insanın temel sorunlarından biri, bireyin eğitilip eğitilmeyeceğidir. Kadim geleneklerden bu tarafa böyle bir eğitimin mümkün olup olmadığı hep sorgulanmıştır. Bir taraftan, “İnsan yedisinde neyse yetmişinde odur.”, “Can çıkar huy çıkmaz.” gibi öncüllerden hareketle eğitimin kişiyi değiştiremeyeceği ima edilirken diğer taraftan “İnsan balmumuna benzer, ona istenilen şekil verilebilir.” denilerek bunun mümkün olduğuna inanılmıştır. Vaka insan eğitimiyle uğraşan her disiplin, buna kafa yoran farklı meslek erbabı bilhassa filozoflar, pedagoglar, ahlakçılar kendi zaviyelerinden birer cevap bulmaya çalışmışlardır.

Problemin tespit ve teşhisi

İnsan denilen varlık bir açıdan bakıldığında melekleri kıskandıracak özelliklere, bir açıdan bakıldığında şeytanı şaşırtacak hilelere sahiptir. Kur’an’da bu

bağlamda pek çok niteleme görmek mümkündür. Bu nedenle insandaki negatif özellik ve eğilimlere karşı koymak için belli bazı mücadele, riyazet, terbiye yol ve yöntemlerine ihtiyaç duyulmuştur. Yine insan vakıa Kur'an'ın diliyle eşref-i mahlûk ve esfel-i safilin çizgisinde gel-gitleri olan bir varlıktır.

Bu noktada durumun tespitine yönelik Kur'an kibir, hırs, haset, fesat, ucb, riya, doyumsuzluk, kin gibi daha pek çok kalp hastalıklarından bahseder ve kalbin bunlardan arındırılmasını ister. Bununla beraber modernizmin insana dayattığı para pul, şan, şöhrat, makam, mansıp, menfaat peşinde koşmak ayrı bir sorundur. Ne yazık ki materyalizm, kapitalizm, sekülerizm, hedonizm, narsizm modern insanın dünyasını perişan etmiştir.

Çağdaş insan isyankârlık, hazımsızlık ve sabırsızlık illetine düşmüş, hız ve hazzın egemen olduğu bir dünya oluşturmuştur. Hâlbuki evrenin doğası üzüntüyle sevincin, darlıkla bolluğun, yoklukla varlığın, acı ile tatlılığın müşterek seyretmesi esasına dayanır. Daha da vahimi çağdaş insan bilgi ve ahlak yönünden kendisini yeterli görüp bu konuda bir başkasının yardım ve katkısına, nasihat ve desteğine kapısını kapalı tutmaktadır.

İrfani geleneğin konuya yaklaşımı ve çözüm önerileri

Köklü bir geçmişe dayanan irfani gelenekte terbiyenin amacı, insanda bil-kuvve (potansiyel)

derununda mündemiç “eşref-i mahlûk” olma özelliğini açığa çıkarmaktır. “Gönül eğitimi” adı verilen bu terbiye metoduunda nefsi öldürmek değil nefsi dizginlemek, zapt u rapt altına almak esastır. O nedenle bu ilmin terminolojisinde sabır, şükür, rıza, riyazet, kanaat, tevekkül ve teslimiyet gibi pek çok kavram ferdi eğitime matuftur. Keza uzlet ve halvetle pekiştiricilerin tesirinin ortadan kaldırılması ve alakanın kesilmesi amaçlanır. (Macid Yılmaz, Din Eğitimi Perspektifinden İrade Eğitimi, Asitan Kitap, Sivas 2015, s. 102.) Her ne kadar aşırı bazı örnekler olmakla birlikte sufilerin nefsi eğitmek için ortaya koydukları gayret, geliştirdikleri yöntemler Kur'an'da “akabe” denilen (Beled, 90/11.) “sarp geçit, dik yokuş” gibi karşılıklarla açıklanan zorlu engelleri farklı metotlarla aşmak içindir. (Zafer Ergintli, “İnsan Ahlakının İmkânları Üzerine”, İslam Düşüncesi Kılavuzu, (ed. A. Koç) Tedef Yayınları, İstanbul 2019, (ss.231-249, s. 235.) Yine bu eğitim müfredatında “Ölmeden evvel ölü.” sırrına mazhar olmak insanı arzuların tutsaklığından kurtarıp manevi dünyada yeniden dirilmesini sağlamak içindir. (Kemal Sayar, Sufi Psikolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s.13.) Nitekim ölmeden önce kendini hesaba çekmek Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bir sözünde şu şekilde tecessüm etmiştir: “Akıllı kimse nefsini hesaba çeken ve ölüm ötesi için hazırlık yapandır.” (Tirmizi, Kıyame, 65.) Bu noktada Azizüddin Nesefi İnsan-ı Kâmil adlı eserinde: “Ey derviş, eğer sahip olduğuna razı olur, onun şükürünü yerine

getirir ve ganimet bilersen daima gönlün rahat olur. Sahip olduğuna razı olmaz, daha fazlasını istersen daima zahmet ve sıkıntı içinde kalırsın. Çünkü ihtiyacın sonu yoktur.” diyerek buna dikkat çekmektedir. (Azizüddin Nesefi, Tasavvufta İnsan Meselesi, ter. M. Kanar, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 100.)

Şüphesiz bunları gerçekleştireme bugünden yarına olabilecek şey değildir. Uzun emek ve büyük gayret ister. Hatta irfani gelenekte bu bapta ehil kişilerin öncülük ve rehberliğine ihtiyaç duyulur. Günümüzde insanların bir sigara dumanından bile kurtulması onlarca yıl almakta ve ancak uzman kişiler marifetiyle gerçekleştirebilmektedir. Bu ilim dalında ve yaşam tarzında gerek kişisel yani dikey ve derinlik boyutunda, gerekse toplumsal yani yatay düzlemde nefsin eğitilmesinde sohbet, zikir, tefekkür, hizmet gibi farklı yol ve yöntemlerle iradeye hâkim olmanın gereği üzerinde durulmaktadır. Böylece insan-ı kâmil düşüncesine giden yolda olgun, ideal, ahlaklı bireyler yetiştirmek, dolayısıyla erdemli bir toplum inşa etmek amaçlanır.

O hâlde, Anadolu irfanı dediğimiz gönül merkezli yaklaşım, irade eğitiminde öncelikle bireyin nefsinin terbiye ederek işe başlamakta, hayatın her safhasında bu iradeyi bir yaşam tarzı hâline getirmesini salık vermektedir. Bir diğer ifadeyle ahlaki bakımdan övülen davranış tarzlarının kalpte başladığı, kalplerde yerleşik hususların eylemler üzerinde pozitif veya

negatif tesirler yaptığı varsayılmakta, bu sebeple işe nefis muhasebesiyle başlamanın daha doğru olacağı vurgulanmaktadır. Zira bu yolun salikleri kötülüğün kişiye beden seviyesinden değil nefis seviyesinden geldiğinin farkındadır. O nedenle burada asıl eğitilmesi gereken beden değil nefistir. Yine onlara göre hem dinin hem aklın reddettiği tüm kötü şeylerin, çirkin işlerin kaynağına gidilirken insanın psikolojik yapısını oluşturan dört meleke (nefis, akıl, ruh ve kalp) birlikte ele alınmalıdır. Manevi benliğin yüksek tarafını temsil eden ruh meleğe/melekleşmeye, nefis ise şeytana/şeytaniyete benzetilir. Dolayısıyla nefsin istek ve arzularına, heva ve hevese muhalefet etmek erdemli/faziletli bir hayat sürmek anlamına gelir. Yine onlara göre, hevaları terk, kişiye arzuları üzerinde otokontrol kurma gücü verecektir. Nitekim bu yolun büyüklerinden Cüneyd-i Bağdadi vuslatı, “arzulara teslim olmaktan alakayı kesmek” olarak tanımlamıştır. (Cevad Nurbahş, Sufi Öğretisinde İnsan ve İnsan Psikolojisi, Kurtuba Yayınları, çev. N. Holsan, İstanbul 2011. s. 59.)

Sufi terminolojide geniş yankı bulan nefis (güdü) hakkında başta Haris el-Muhasibi olmak üzere ilk dönem müellifleri tarafından çok sayıda eser kaleme alınmış, nefsin mertebeleri ve tezkiye yolları üzerinde geniş bir edebiyat oluşturulmuştur. Keza Gazali ve diğer pek çok klasik müellif “Acâibü'l- Kalp” başlığı altında hem bireye hem

topluma zararlı kalbî hastalıkların mevcudiyeti ve bunların tedavisi yönünde görüş beyan etmişlerdir. Bu ariflerin ortak noktası, insanın sahip olduğu nefsin aslında bir imtihan vasıtası olduğu ancak iradeye hâkim olunarak nefisle mücadele ve mücahede edilmesi gerektiği yönündedir. İradeye hâkim olunursa nefsin şehvi istekleri dizginlenecek, negatif istek ve arzulara gem vurulacak, akabinde kişi hayatın sırrı imtihandan yüzü ak çıkacaktır. Çünkü Allah insanı bu dürtülerle yaratarak onu bir sınava tabi tutmuştur. Kur'an'da çeşitli ayetlerde (Tegabun, 64/16; Asr, 103/1-3; Yusuf, 12/53.) irade gücüyle bu dürtülerin kendi hâline terk edilmeyip istek ve arzuların sınırlandırılma-

● **İradeye hâkim olunursa nefsin şehvi istekleri dizginlenecek, negatif istek ve arzulara gem vurulacak, akabinde kişi hayatın sırrı imtihandan yüzü ak çıkacaktır. Çünkü Allah insanı bu dürtülerle yaratarak onu bir sınava tabi tutmuştur.**

sı, böylece kurtuluşun mümkün olduğuna dikkat çekilmektedir. Bunu gerçekleştirebilmenin bir yolu, nefsin arzularına ket vurmak, nefse hoş gelen şeylerden uzak durmak, dünya ve malına gereğinden fazla değer atfetmemek, madde ve menfate karşı isteksiz, dünya malına karşı soğuk duruşla olanaklıdır. Bu noktada sufi kaynaklarda ve menakıpnameelerde az ile yetinmek, kanaatkâr olmak daima övülmekte bunun aksine hırs, tamah, açgözlülük ve çoklukla övünmek yerilmektedir.

İrfani gelenekte kelim ve felsefedeki çok farklı anlamda kullanılan irade ve buradan mülhem iradeye hâkim olmak, dolayısıyla nefsin dizginlenmesindeki maksatlardan biri haddizatında iradeyi özgür kılmak, insanın başkaca güdüler tarafından hürriyetinin esir alınmasına izin vermemektir. Tasavvuftaki fakr ve zühd kavramı, içinde bir nevi hürriyet barındırmakta, bireyin mala, mülke, paraya, makam ve mansıba, dünyaya mağlup ve mahkûm olmasını değil bilakis onlara galip ve hâkim olmasını, onların emri altına girmemesini sağlamaktır. (Süleyman Uludağ, Hayata Sufi Gözüyle Bakmak, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 174.) Nitekim Muallim Naci'nin bir beyti konuya açıklık getirecek cinstendir:

“Zengin sanırsız kendimizi lîk fakîriz

Hürrüz deriz ammâ ki hakîkatde esîriz.”

Zira bedenî, nefsî ve dünyevi tutkulara bağımlılık, insanın ah-

laken yücelmesini engellemekte ve Allah'a yakınlaşmasını önlemektedir.

İrfani gelenekte kişinin sahip olduğu nefis her tür çirkin, kötü huyların menbaı kabul edilirken buna karşın ruh, ilahi bir gerçeklik olması hasebiyle (Hicr, 15/29.) iyi ve güzel davranışların kaynağı görülmektedir. O sebeple bu iki terim birlikte kullanıldığında daima “nefsin tezkiye”, “ruhun tasfiye” edilmesi üzerinde durulmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) bir hadisinde, “Ya Rabbi! Beni göz açıp kapayıncaya kadar nefsimle baş başa bırakma.” (Ebu Davud, Edeb, 110.) diye dua etmiştir. Ancak bedende nefsin değil ruhun hâkimiyet kurmasının yolu, Batı ve Hint mistisizminde olduğu gibi nefsi tamamen öldürmek ve onu dışlamakla değil, nefsin hoşuna giden şeyleri makul tarzda dizginlemek, meşru sınırına çekmekle mümkündür. Böyle yapılırsa nefsin yerine bu defa Rabbi'nin emrinden olması hasebiyle (İsra, 17/85.) ruh yerleşecek ve insan O'nun ahlakıyla ahlaklanacaktır.

Bu bapta nefis terbiyesi adap kitaplarında çok sayıda metaforik anlatımlarla gündemde tutulmakta ve akla yatkın hâle getirilmektedir. Bu cümleden olmak üzere müntesiplerin nefisle mücadele ve iradelerine hâkim olma noktasında Hz. Ali ile inançsız biri arasında vuku bulduğuna inanılan bir olay nakledilmektedir: Bir gün Hz. Ali savaşta kılıcını kaldırıp hasmını öldürmek ister. Alta düşen kişi tam bu esnada Hz. Ali'nin

● Tasavvufun önerdiği nefis tezkiyesi ve ruh tasfiyesiyle Peygamberimiz 'in (s.a.s.) şahsında tebarüz eden kâmil insan ve neticede erdemli bir toplum yetiştirmek amaçlanır.

yüzüne tükürür. Hz. Ali bu durum karşısında onu öldürmekten vazgeçer. Bu defa şaşkına dönen adam sebebini sorar. Hz. Ali “Seninle olan mücadelem önce Allah rızasını kazanmaya yönelikti. Şimdiyse şahsıma hakarete bulundun ve nefsim devreye girdi. O nedenle vazgeçtim.” (Samiha Ayverdi, Mülakatlar, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, s. 18.) Muhtemelen bunda Hz. Peygamber'in (s.a.s.) “Asıl pehlivan ve güçlü kimse güreşte başkalarını yenen değil, öfkelenildiğinde kendini tutan kimsedir.” (Buhari, Edeb, 102.) hadisinin de tesiri vardır.

İradeye hâkim olmak

“Ele geleni yersin / Dile geleni dersin / Böyle dervişlik dursun / Sen derviş olamazsın” sözleriyle Yunus Emre'ye atfedilen bir şiirde de belirtildiği üzere iradeye hâkim olmak esastır. Yine Hacı Bektaş-ı Veli ile özdeşleşmiş “eline, diline, beline hâkim olmak” sözü ahlaki bir kural olarak halkımız arasında “nefsine hâkim olmak” anlamında kullanılmıştır. Hukukun dıştan, din ve ahlakın içten kontrol altına alamadığı insan kelimenin tam anlamıyla bozulmuş bir varlıktır. O hâlde, günümüzde etik ile estetiği kaynaştıran,

ilimle imanı uzlaştıran, imar ve irfanı bir arada tutan bireylere ihtiyaç vardır. AKL-ı selimin inşa ettiği düzen, kalb-i selimin beslediği ruh ve maneviyat dünyası ve nihayet zevk-i selimin kurduğu estetik tasavvura daha çok ihtiyaç duyulduğu bir zamanda yaşıyoruz. Tasavvufun önerdiği nefis tezkiyesi ve ruh tasfiyesiyle Peygamberimiz 'in (s.a.s.) şahsında tebarüz eden kâmil insan ve neticede erdemli bir toplum yetiştirmek amaçlanır. Modern Din Psikolojisi de dürtülerine hâkim olabilenlerin, öz denetim, benlik kontrolü yapabilen ve kendini tutabilenlerin toplumun huzurunu bozan davranışlardan uzaklaştığını savunur. (Hayati Hökelekli, Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 36-37.) Öyleyse karın tokluğu yanında göz ve gönül tokluğu da önemsenmelidir. Modern iktisat paradigmasının “insan egosu sınırsız ancak kaynaklar sınırlı” diye tarif ettiği ekonomi tanımına alternatif, irfani geleneğin “egonun sınırlı ama nimetlerin sınırsız” (Nahl, 16/18.) olduğu hakikati dile getirilmeli, insanlar arası sosyal adalet, yardımlaşma ve bölüşme teşvik edilmelidir. ■

Prof. Dr. Kemal SAYAR:

“İrademiz, insan ve varlıkla ilişkilerimizde beliriyor. Kendi eylemlerimizin gerekçelerini ve muhtemel sonuçlarını zaman çizgisinde projekte ederek sorumluluk sahibi bir fail olarak gerçekleştiriyoruz kendimizi.”

Söyleşi
Meryem BALTACI

İnsan için “irade ile büyür” diyorsunuz; irade nedir, insan irade ile nasıl büyür? İnsan iradesi nerede şekillenmeye başlar, nereye dek uzanır, sınırı nedir?

Benliği oluşturan bileşenleri ya da benliğin/kendiliğin gerçekte var olup olmadığı, varsa her insanda mevcut bulunup bulunmadığı tartışmaları sosyal bilimler, bilhassa psikoloji-nöropsikoloji ve felsefe alanında düşünüp yazan insanlar tarafından yürütülüyor. Düşünce tarihinin en başından beri aslında hem filozoflar hem de din otoriteleri tarafından üzerinde durulan can alıcı bir nokta

bu. Çünkü benliğin belli başlı unsurlarını -özel farkındalık-öz bilinç tarafından inşa edilen, başkası (öteki insanlar, tabiat, başka canlılar ve mutlak varlık olarak yaratıcı) ile ilişkide beliren ve nihayetinde karar veren, tereddüt eden, direnç gösteren zihinsel enerji (irade) tarafından oluşturulan benlik olarak üç unsurlu ve sürekli dönüşen, dinamik bir yapı çerçevesinde tanımlayabiliriz. Benliğin bu üç unsuru, birbirlerini besleyen ve saran diyalojik ilişkideki süreçler. Çocuğun kendinden başka bir varlığın da var olduğunu keşfetmesi, aslında kendisinin var olduğunun keşfi anlamına geliyor, aynalama evresi de-

nilen bu erken dönemden itibaren benlik kendi üzerine ve varlık üzerine açılıp kapanan bir yaşam kazanıyor. Bilinç, ilişki ve irade “kişi” olmanın vazgeçilmez bileşenleri. Bu evreden önce de bazı küçük bebeklerin mesela temel ihtiyaçlarıyla ilgili olarak huysuzluk yaptıklarını, direnç gösterdiklerini, ağladıklarını düşünsek de çocuk henüz bu evrede iradesini kullanıyor değildir, rahatsızlık onun bedenindedir ve daha ziyade kendinin bir devamı olarak bu huzursuzluğu yankılar. Oysa aynalama evresinden sonra, ayrılığın farkındadır ve kendisi olmayan şeylerle çatışmaya veya iş birliğine girer. Hatta özel ola-

rak başka insanlarla. Gerçekten de iradenin işlerlik sahası, tabiat değil insanların dünyasıdır. İstisnai ruhsal durumlar haricinde, tabiat olaylarını kötülük olarak düşünmeyiz mesela, insan yalnızca başkalarının kasıtlı eylemlerine maruz kaldığı durumları kötülük olarak niteler ya da tahakküm, iktidar kullanımını iradesinin celbi olarak görür. Bunun da sebebi, kendimizi eylemlerimizin aktörü olarak görmemiz ve başkalarını da kendi eylemlerinin aktörü olarak aynalamamızdır. Bu şekilde zihinselleştirerek onların eylemlerine ve olası niyetlerine karşı tepki gösteririz. Kendimizi, eylemlerimizin aktörü ve onun sonuçlarından sorumlu bir birey olarak değerlendirmek, büyümenin istikametidir. Eyleyen kişi/aktör olmak ise yapmak üzere olduğumuz ya da reddettiğimiz eyleme karar verme, onu hazırlayan öncülleri idrak etme ve sonuçlarını öngörebilme yetisine yani iradeye sahip bir varlık olduğumuz kabulüne dayanıyor. Bu yönden insan iradesi, diğer iki bileşenle etkileşime geçerek varlık ilişkileri ve zaman içinde ileri-geri hareket eden bir bilinci işaret ediyor.

İrade “bir şeyi yapıp yapmaya karar verme gücü” olarak tanımlanıyor. Yani insan, iradesi kadar güçlüdür, diyebiliriz. Peki, bu gücü pekiştirmek için neler yapabiliriz? Kişinin iradesini eğitmesinin ve güçlendirmesinin yolları nedir?

Sosyal bilimci Ray Baumeister’in irade gücü ile ilgili deneyleri sonucunda keşfettiği

bir olgu var; Baumeister, her gün için hatta ömrümüz için sonlu miktarda bir irademizin olduğunu ve zihnimiz iradeye dair enerji tükettikçe bu gücün eksildiğini bulguluyor. Sadece çok önemli meselelerdeki kararlar değil, tamamen ilgisiz ve önemsiz kararlar dahi aynı iradenin enerji kaynağını kullanır. Bu yüzden günün geç saatlerinde ve ömrün ileriki yıllarında irade artık yorgun düşer. Benlik, irade bileşeni açısından bitkin düşer. Bu yüzden iradenin tasarruflu kullanılması gerekiyor: En önemli kararlar, en önce ve en büyük dikkat sarfıyla verilmeli. Düşmanca bir çevrede çatışmalarla yaşamamanın irade gücünü ve benliği kurduğu göz önüne alınarak bu ortamlardan mümkün olduğunca uzak durmak gerektiği kadar; başkalarının beklentilerine uygun davranmak için benlik sunumlarının her uyarlamasında bu enerjinin biraz daha fazla tüketileceği açık olduğuna göre, sahil benlikle çatışan performans ilişkilerinden de kaçınılması gerekiyor. Yani iradenin geliştirilmesi iradenin mümkün olduğunca çok kullanılmasına değil, mümkün olduğunca önemli meselelerde tedarikli kullanılmasına bağlı. Bunun için bir başka yöntem de faydalı alışkanlıklar kazanılması. Rutin, iradenin diğer önemli meselelerle baş edebilmesi için yedek güç kaynağı sağlar. Ancak buradaki can alıcı mesele, önemli karar anlarında önem ve değer ekseninde alışkanlıkların terk edilmesi veya güncellenmesine dair de iradenin daima uyanık kalması.

Yüce Allah’ın insana verdiği nimetlerden en önemlileri arasındadır irade. Bize verilen bu nimet aynı zamanda sorumluluğu da beraberinde getiriyor. Kişinin Rabbine karşı yükümlülüklerini yerine getirmede, emir ve yasaklarına riayet etmede ve hayatını hakiki bir Müslüman gibi yaşamasında iradenin yeri nedir?

İradenin düşünce tarihindeki devasa yeri, onun özgürlük ve dolayısıyla sorumluluk kavramlarıyla olan zorunlu bağından kaynaklanıyor. Hakkaniyet gereği sadece gerçekten de eylemlerinde özgür bir canlı eylemlerinin yarattığı sonuçlardan dolayı sorumlu tutulabilir, ödüle veya cezaya muhatap olabilir. Müslüman olarak sadece ibadetlerdeki mükellefiyetlerin değil, inanç teklifine muhatap olmanın da insanın iradesi nedeniyle gerçekleştiğini kabul ediyoruz. Daha ilerisinde sağlıklı bir benliğin inşasının, her nefeste ayık bir bilincin ve iradenin bu dünyada insanca bir yaşam için olduğu kadar öte dünya saadeti için de gerekli bir vasıf olduğuna inanıyorum. Öte dünya, bu dünyadan başlayan bir kişiliğin devamı. Emir ve yasaklara riayet, sınırların özgürlükle çelişen bir görünümü olduğunu düşünenler olabilir. Ancak buna katılmıyorum. Her şeyden önce, tevhid inancı, tüm varlığın üzerinde ve onu her an oluşturmada olan bir yaratıcının başkasının iradesinden başka hiçbir güce boyun eğme mükellefiyeti getiriyor bizlere. Ve O’nun da bizim benliğimize şah damarımızdan daha yakın olan, kişiyle kalbi arasında

giren içkin bir kudret olduğuna iman ediyoruz. Bu, korkunç bir özgürlük aslında. Ancak bunun haricinde de insanın kendine koyduğu sınırlar, kişisel özgürlüğünün gerçekleşmesidir. Dünyada özgürlük bizim seçtiklerimiz ve sevdiğimiz için kendini adamak değilse başka ne için vardır? Özgürlük hiçbir bağlılık ve yükün olmaması değil, bizim için en büyük anlam ifade eden, en değerli şeyler için özünü kullanma imkânıdır.

Rabbimiz “Dilediğinizi yapın. Şüphesiz o, yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir.” (Fussilet, 41/40.) diyor. Yani Allah bizi yapıp etmelerimizde özgür bıraktı ancak bu özgürlüğün sonuçlarından da mesul kıldı. Kötü bir akıbetle karşılaşmak için neyi istediğimiz, ne yaptığımız konusunda davranışlarımızın farkında olmalıyız. Bu farkındalık ve kontrolü sağlamak nasıl mümkün olabilir?

Modern psikoloji, birkaç on yıldan beri bilhassa Uzak Doğu felsefelerinin etkisiyle “farkındalık, akışta olmak, bütünlük hissi” diye kavramsallaştırılan yeni perspektifler kazandı. Bunun için meditasyon tekniklerinden, derin düşünce anlarından faydalanmak da dahil farklı teknikler tavsiye ediliyor. Her ne kadar, “Bu da bizim kültürümüzde var.” demeyi çok takdir edilesi bir savunma psikolojisi olarak görmesem de bu konuda hakikaten bizim de dünyaya söyleyecek bir sözümüz, teklif edeceğimiz orijinal bir birikimimiz var. Tasavvuf, insanın yeryüzü yolculuğunda insanlaşmasının önündeki engelleri

kaldıran, onun daha az yaralı daha güzel bir ruhla yaşamasını sağlayan bir kültür. Allah’la bağlı berkiten, insana yalnız olmadığını her nefeste onu hep esirgeyen ve hep bağışlayan bir yaratıcının gözetiminde olduğunu hatırlatan bir İslam ve ihsan disiplini. Murakabe, tezekkür gibi gündelik pratiklerinin yanı sıra huş der dem, vukuf-i zaman, halvet der encümen, nazer ber kadem, sefer der vatan gibi esasları benliğin ve iradenin tahkim edilmesine ve güzelleştirilmesine hizmet eden ilkeler. Bu uygulamalara bile gitmeye gerek kalmadan, namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetlerin içinden de çıkarılabiliyor bu esaslar ancak kuramlaşmış ve bir yöntem, bir edeb hâline getirilmiş şeklinin tasavvufta tebarüz ettiğini görebiliyoruz.

İradeyi gündelik yaşamımızla nasıl ilişkilendirebiliriz? Davranış bozuklukları, kontrolsüzlük, ihtiyaç ve önceliklerin farkında olmaksızın harcama alışkanlığı ve bağımlılıklar gibi kişinin hayatını olumsuz yönde etkileyen unsurların irade zayıflığı ile ilişkisi nedir?

Psikolog Matt Field, bir dizi deney sonrasında elde ettiği sonuçlara dayanarak duyguların bastırılması ve zorlanması konusunda harcanan ekstra iradenin, yarattığı stresin yanı sıra, madde bağımlılığı da dâhil pek çok bağımlılık türündeki karşı koyamayışın nedenleri anlamada öz denetim ve irade gücünün temel bileşenlerinden biri olduğunu söylemişti. Bu durumda yapılması gereken, bir sonraki zorlanım durumunda iradeyi zorlayarak direnmeye

çalışmak değil, dikkati bir başka faaliyet ve senaryo üzerine yoğunlaştırmak, başka bir ilgi nesnesine yönelmektir. Bunun dışında OKB (Obsesif Kompulsif Bozukluk) de aslında bir tür öz denetim ve irade kaybına bağlı batıl inanç olarak tanımlanabilir. Kaygı bozuklukları da bu dinamikler üzerinden işler. İradenin kullanılmayacağı, kontrol altına alınamayacak muhtemel bir geleceğe savurur insanın ruhunu. Bir şeyleri yapamamanın sonuçlarıyla ilgili endişe bir batıl inanca dönüşür, iradeyi felç eder. Depresyonu, egonun tüketimi olarak tanımladığımızda onun bir bileşeni olan iradenin de devre dışı kalması doğal bir sonuç olarak gerçekleşiyor. Bu rahatsızlıkların, pek çok başka faktörle beraber irade gücünün öncesinde yukarıda daha önce saydığım hikâyelerde tüketilmesine harcanmasıyla ilgili olduğunu söyleyebilirim.

Sosyal yaşantımızda, diğer insanlarla ilişkilerimizde, eğitimimiz süresince ve başarılı bir insan olma yolunda irademizin rolü nedir?

İrademiz, insan ve varlıkla ilişkilerimizde beliriyor. Kendi eylemlerimizin gerekçelerini ve muhtemel sonuçlarını zaman çizgisinde projekte ederek sorumluluk sahibi bir fail olarak gerçekleştiriyor kendimizi. Eylemlerimizin getirdiği başarıyı da başarısızlığı da bu ön kabul neticesinde sahipleniyoruz. Bu süreç, eğitim hayatımızda ve iş hayatımızda da geçerli. Ancak aslında çok doğru gibi görünen bu sorumluluk bilinci, sadece eksik değil sonuçları açısından yıkıcı da olabiliyor. Çünkü gü-

nümüz yaşamı, insanın kontrol edemediği risklerin küresel ölçekte domino etkisine açık, bireyin gücünün çok az şey üzerinde pek az etki doğurabildiği akışkan, buz üzerinde hayatlar yaşıyoruz. Eylemlerimizin yöneldiği sebebi düşünebilsek (raison) bile, hem eylemlerimize hem de sürece etki eden nedenleri (cause) yeterince öngöremiyoruz. -Şu pandemi dönemini düşünün en basitinden, nasıl bir çalkantı yarattığını.- Bunun neticesinde amaçlanan sonuçlar daha nadir gerçekleştiği gibi niyetlenen sonuçlardan çok daha geniş ölçekli hasarlar yaratabiliyor insan davranışları. Bu da depresyon ve tükenmişlik sendromundan tutun kaygı bozukluğu ve OKB'ye kadar pek çok davranış bozukluğuna ortam hazırlıyor. Ama yine de elimizde niyetlerimiz, kararlarımız ile irademizden, gayret ve çabamızdan başka bir şey de yok. İnsan iradesinin farklılaştığı nokta, bilinçten pay almasından kaynaklanmıyor sadece; insan hayvanlara benzer şekilde ihtiyaç ve arzusuyla ister ama hayvanlar bu doğrultuda davranırken doğal ortamın şartlarına tabidirler, tabii oldukları bu nedenleri değiştiremezler, insan ise eylemleri kadar nedenleri de dönüştürebilir. İrademizin güçlenmesi, kendini gerçekleştirebilmesi için, dünyayı da değiştirmemiz kaçınılmaz.

İradenin eğitilmesi süreci çocukluktan başlıyor. Anne babalara çocukların irade eğitimi hususunda neler söylemek istersiniz?

Çocuk eğitimi konusunda kul-

landıkları yöntem ve araçları, çocuğa itaati değil prososyal-insandostu davranışları yerleştirecek şekilde seçmeliler. Çocuklara sınır inşa etmek, onlara bu sınırların sebeplerini ve amaçlarını çocuğa yardım etmesi beklenen faydalarını açıklamak şeklinde yapılmalıdır, kesinlikle çocukların bu sınırlara ihtiyacı vardır. Bu şekilde konulmuş sınırlar, çocuğun ebeveynine olan güvenini de pekiştirir. Ama çocuklar, iradesi ve kişilik gelişimi inşa hâlindeki küçük insanlardır, bu sınırları zorlamaları, ihlal etmeleri beklenmelidir. Mesele, ebeveynin bu durumdaki tavrı: Ceza yöntemi, çocuğu bu ihlalin başkaları üzerindeki değil de kendisi üzerinde yol açtığı etkilere odaklar. (Mesela kardeşine vurduğunda ceza olarak odasına gönderilen çocuk, sevilmediğini ve kardeşinden bunun sorumlusu olarak intikam alması gerektiğini -elbette yakalanmamak şartıyla- düşünür, daha sinsî ihlallere yönelir.) Veya ebeveynin sözlü ya da fiziksel şiddeti, insanlar istediğini alamadıklarında şiddet uygulamanın meşru bir yöntem olduğu algısı yaratır çocukta. Bu yüzden ceza, eğer amaçlanan şey çocuğun ruhuna kalıcı değer yargılarının tohumunu atmaksa her hâlükârda uygulanmasında hiçbir fayda olmayan bir yöntemdir. Ebeveyn kontrolü olmadığı an çocuk itaati bırakacaktır, bunun yanı sıra kinci, hesapçı, şiddet yanlısı, öz sevgisi ve benlik saygısı düşük bir insan olması da oldukça muhtemeldir. Ödül ise çocukta şartlı sevildiği kanısı oluşturmasının yanı sıra, ödül

olmadığında olumlu davranışlardan vazgeçilmesi sonucunu doğurur. Ödül verilen konu, çocuğun gözünde kendi değerini yitirir. Ebeveynlerin takip edeceği en olumlu yöntem, çocuğu bu tür değerler konusunda yüreklendirmek, olumlu davranışlarında onunla, ilgisini belirtecek şekilde ayrıntılara girerek sevincini paylaşmak, olumsuz davrandığıdaysa çocukla sevgisini ve onun güvende olduğu hissini oluşturup bağ kurduktan sonra, davranışının başkaları üzerinde ve gelecekteki kendi üzerinde ne tür zararlar oluşturabileceği konusunda konuşmaktır. Bu durumda her şeyden önce çocuk dinlenmeli ve gerekçeleri doğru anlaşılmalıdır. Çocuğun hem sınırları belirlerken hem teşvik ve ölçülü övgüyü iletirken hem de ihlal durumunda açıklamada bulunurken kendini ifade etmesini sağlamak, onun kendi gerekçelerini işitmesini de sağlamak anlamına gelir. Bu, vicdanın çekirdek hâlidir; kendini anlayan çocuk, başkalarını anlama konusunda yetkinleşebilir ancak. Çocuğun özerk iradesinin temelleri böyle bir süreçte inşa edilirse ileride oluşabilecek her sarsıntıda ve her zorlayıcı durumda çocuk kendi yolunun ışığına sahip olma imkânına kavuşacaktır. Bunun dışında çocuklarımızda empati gelişimine destek olacak her türlü insan hikâyelerini anlatmak, onlarla konuşmak, paylaşmak ve onları koşulsuz sevmek çocuğumuzun benlik gelişimi için vazgeçilmez önemde. Ve elbette, olumlu örnek olmak, daima kendi irademiz ve değerlerimiz konusunda ayık olmak da çocuğumuza verebileceğimiz en önemli ders. ■

İRRADE EĞİTİMİ AÇISINDAN İBADETLER

Doç. Dr. Esmâ SAYIN

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Namaz nasıl irade eğitimi verir?

Bir bütün olarak özellikle namaz ibadeti, her türlü sıkıntıya neden olan güçlüklerle katlanma, zorluklarla başa çıkma, sıradan benliği aşarak geliştirme ve kendini yenileme ile sonuçlanan psikolojik bir olgunlaşmanın itici gücü olarak değer kazanmaktadır. Bu noktada namaz ibadeti, kişiye kazandırdığı psikolojik olgunlaşmanın yanı sıra; içsel bir gelişim, sabır ve irade eğitimi olma özelliğine sahiptir.

Namaz ibadetinin Kur'an'da sabırla beraber ifade edilmesi bu gerçeğe işaret etmektedir. Böylece insan sabrederek iradesini güçlendirir, arzularını engeller ve onları düzene koyar, alçak gönüllü bir kişiliğe sahip olur. Bu yönüyle insan, namaz ibadeti sayesinde güzel bir ahlak için gerekli olan gelişmiş bir şahsiyet ve irade gücünü elde edecek; kötü sayılan davranışlardan uzaklaşacaktır. (Mehmet Bayrakdar, İslam İbadet Fenomenolojisi, Doğu Matbaacılık, Ankara, 1987, s. 87.)

Stresli bir olay ya da duruma uyum sağlama çabası içerisinde

deki bireylerin, mevcut stresli durum veyahut olayla baş edebilmede kullandıkları, inançları ve ibadetleridir. Bir problemle karşılaşan kişi, problemin çözümüne yönelik olarak dinî inancından bir çıkış yolu bulur. Nitekim namaz ibadeti, hem sabır eğitimi niteliği taşır hem de güçlüklerle direnç noktasında bireye güç ve dayanıklılık sağlar.

Namaz ibadeti, sabır ve irade gücünü geliştirmesi yönüyle bireyin otokontrol dediğimiz öz denetim yeteneğini harekete geçirir. Bu bağlamda "otokontrol"; başka bir tabirle, "öz denetim" ile bireyin duygu, düşünce, heyecan ve davranışları denetlenmiş tepkiler hâline gelir. Ancak kişinin kendisini içten gelen bir denetimle denetleyebilmesinin, onu denetime teşvik edecek durumlar ve Yüce Yaradıcı ile olan ilişkisiyle yakından alakası vardır. (Yurdagül Mehmedoğlu, Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi, Rağbet Yayınları, İstanbul, s. 67.)

Oruç nasıl irade eğitimi verir?

Sufiler, oruca çok özel bir mana verip Allah dışındaki her şey

olan masivadan el etek çekmeyi ve kalbin orucu ile Hak'tan başkasını gönle koymamayı da oruç başlığı adı altında ele almışlardır. Oruç, Allah dışındaki her şeyden yani masivadan el etek çekmektir. Kalbin orucu ise kalbe Hak'tan başkasını koymamaktır. (Süleyman Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 488.)

Bu manada Allah'ın seçkin kulları için ömür, bütünüyle bir oruç demektir. İşte bu hikmete binaen ömürleri boyunca bu kimseler, Allah'tan uzaklaştıran şeylerden uzak kalmakta ve bunlardan sakınmaktadırlar. Masivadan el etek çekerek perhize giren kullukta seçkin kişiler, orucu da Allah'ın muhabbetine erişinceye kadar devam ettirirler. (İsmail Ankaravî, Minhacü'l-Fukâra, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 78.)

Gönlün ve zihnin günaha kaymaması için oruç, riyazet eğitimidir. Riyazet ise lügatte yabancı ve vahşi olan bir atı ehlileştirerek manasına gelir. Diğer bir manayla nefsi kırmak, terbiye

etmek ve ezmek manalarına gelir. Riyazet, nefsi zelil etmek ve onu kulluk yularıyla bağlamaktır. Bizim katımızda riyazet, nefsi tıpkı toprak gibi mütevazı hâle getirmektir. Bundan gaye ise iyi ve kötü ona ne türlü ayak basarsa bassın onun elem ve ıstırap çekmesine mâni olmaktır. (İsmail Ankaravî, Minhacü'l-Fukâra, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 242.)

Bu noktada oruç, riyazet eğitimi olarak nefsi toprak gibi mütevazı hâle getirerek onun acı çekmesine engel olan bir kalkan olur. Oruç, nefsi vahşi bir hayvanı terbiye edencesine terbiye eder. Böylece onu muhabbet ve şefkat merkezli bir kullukla Rabbine ve bütün ibadetlere bağlar. Böylesi bir kullukla Allah'a bağlanan ve riyazetle güçlenen bir ruh, irade eğitiminde önemli bir yol kat eder.

Orucu besleyen riyazet, tasavvufta kişinin nefsinin ve bedeninin arzularını terk ederek veya en aza indirerek ibadete meşgul olması demektir. Mücadele ise; gayret sarf etmek, dövüşmek demektir. Şüphesiz buradaki düşman da nefsanî ve şeytani kuvvetlerdir. Bu bağlamda açlık, zahitlerin besnidir. (Mustafa Kara, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s. 53.) Oruç mücadele ve riyazeti besleyerek nefsin eksiklerini en aza indirir; o, nefsi terbiye etme ve onun istekleriyle mücadele etme manasına gelir. Oruç, kişinin Rabbiyle baş başa kalarak nefsinin değil Rabbinin emirlerini işitmesidir.

Zekât nasıl irade eğitimi verir?

Zekât, temizlemek demektir. Kazanılan ve sahip olunan malın belli bir miktarının yoksullara verilmek ve sosyal hizmetlerde kullanılmak üzere elden çıkarılması insanı maddeten ve manen temizlediği, cismanî ve nefsanî kirlere arındırdığı için zekâta bu isim verilmiştir.

● **Kur'an'da zekâtın namazdan hemen sonra zikredilmesi, kalbin temizlenmesi ve ruhun arındırılması bakımından önemlidir. Mal, canın yongası olduğundan namazla canını temizleyen, zekâtla malını arındırmayan ruhunu temizlemiş olmaz. Böylece ruhu arındıran ve kalbi temizleyen zekât, iradeyi de eğitmiş olur.**

Kur'an'da; "Mallarından, onları temizleyecek ve arındıracak zekâtı al." (Tevbe, 9/103.) buyrulmuştur.

Demek ki zekât veren kimse, malî, bedenî ve ruhi yönden temizlenip arınmaktadır. Peygamber gönderilmesinden, Kur'an indirilmesinden ve dinin tesis edilmesinden esas maksat, insanların maddî ve manevî kirlere arındırılmasıdır. (Süleyman Ulu-dağ, İnsan ve Tasavvuf, s. 88.) Kur'an'da zekâtın namazdan hemen sonra zikredilmesi, kalbin temizlenmesi ve ruhun arındırılması bakımından önemlidir. Mal, canın yongası olduğundan namazla canını temizleyen, zekâtla malını arındırmayan ruhunu temizlemiş olmaz. Böylece ruhu arındıran ve kalbi temizleyen zekât, iradeyi de eğitmiş olur.

Zekâtla malını temizleyen kişi için zekât, maddî ve manevî temizlenme imkânı olmasının yanında ihtiyaç sahibini başkasından isteme külfetinden kurtarır. M. İkbâl bu durumu şöyle ifade eder: "Başkasından istemekle müflisten daha aşağılara düşersin. Dilenciden daha dilenci, yoksullardan da daha yoksullaşırısın." (Muhammed İkbâl, Benlik ve Toplum, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1996, s. 39.) Böylece başkasından isteme hususunda da insan, zekât sayesinde iradesini eğitmiş olur.

Allah ile arasındaki perdeleri kaldırarak melekî gücü üstün kılan bir kişi için malın zekâtı olduğu gibi makam, mevki ve itibarın da zekâtı vardır. Çünkü bu da tam bir nimettir. Süfilere

zekâtın aslı ve hakikati, nimetin cinsinden olmak üzere nimetin şükürünü eda etmektir. Sıhhat, büyük bir nimettir. Her organın bir zekâtı vardır. Bu da, insanın bütün organlarını hizmete hasretmesi, ibadetle meşgul bir hâlde bulundurması, nimettekî zekât hakkını ödemiş olmak için hiçbir oyun ve eğlenceye meyletmemesidir. (Ali b. Osman Hucvîrî, Keşfü'l-Mahcûb, İntişârat-ı Sâdâ ve Simâ, 1384, Tahrân, s. 89.)

Bu bağlamda makam ve mevkînin zekâtı, o makamda bulunurken yapılan hizmetin hakkını vermektir; itibarın zekâtı, itibarını dürüstlük, istikamet ve iyi niyetle korumaktır. Sağlığın zekâtı organlarını rıza yolunda kullanmaktır. Gönülün zekâtı, gönlü güzel hislerle doldurmayı alışmaktır. Zihnin zekâtı, zihni güzel düşüncelerle terbiye etmektir. Bu düşünce tarzıyla her nimetin zekâtı kendi cinsinden verilmiş olacaktır. Çok yönlü bir şekilde zekâtı uygulayan kişi, irade eğitimini de sağlamış olur.

Hac nasıl irade eğitimi verir?

Hac ibadetinde kişi, çevresinden ve arzularından uzaklaşacağı, ölmeden önce bir anlamda ölümü yaşayacağı için önemli bir irade egzersizi yapmakta ve ilahi iradeye boyun eğmeye hazır olduğunu kendine telkin etmektedir. Bütün bu yönleriyle hac, manevi mekân ve zamanda kişinin kendi ruhsal dünyasını geliştirmesine imkân sunarken bir taraftan da onu ilahi iradeye boyun eğen bir ölüme hazırlık sürecine koymaktadır.

Kul, duasında ısrar eder ve ısrarlı bir şekilde yaptığı duanın kabul olacağına inanırsa Allah da onu mahrum etmez. Bundan sonra da bütün irade ve ihtiyar, kudret-i külliye sahibi olan Allah'ındır.

Hacca giden her Müslüman, bulunduğu ihramla kabre girerken bürüneceği kefenin benzerliğinin şuurunda olarak artık bir bakıma dünya dışı bir düzene ayak uydurduğunu hissetmekte ve bunun etkilerini duymaktadır.

İhram, sözlük anlamının da çağrıştırdığı gibi sadece zahîrî bir kıyafet değişikliği değil insanın yaşama ve davranış biçiminin köklü bir değişikliğe uğraması halidir. Nitekim ihramlı kişi, bu kıyafeti taşıdığı süre içinde başka zamanlarda kendisine meşru olan bir dizi davranıştan uzak durmak zorundadır. Bu program dışı hayat, kişinin alışkanlıklarından ve bağımlılıklarından kurtulmasına ve kendisiyle hesaplaşmasına imkân tanıyan önemli bir fırsattır. (Ali Şeriatî, Hac, Özgün Yayınları, İstanbul, 2006, s. 24.) Bu durum da iradenin eğitimini sağlar.

Tavaf, manevi zirveyi insana hissettiren duygu ve düşünceleri vecde ermek suretiyle kişiye yaşatır. Vecd ise Hakk'ın

binbir tecellisini müşahede edebilen kimsenin muhabbet sonucu çinin ferahlaması ve o hâlin verdiği zevk ile kendinden geçmesidir. Hakiki vecd, aşırı derecedeki Allah sevgisinden, irade sağlamlığından ve Allah aşkından meydana gelir. (Hasan Kâmil Yılmaz, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, s. 204.)

Allah'tan bağışlanma dileyerek mültezemde yücelen bir kul için mültezem kulluk ve kulluğun en açık ve en sağlam şekle bürünmesidir. Kul, duasında ısrar eder ve ısrarlı bir şekilde yaptığı duanın kabul olacağına inanırsa Allah da onu mahrum etmez. Bundan sonra da bütün irade ve ihtiyar, kudret-i külliye sahibi olan Allah'ındır. Ve Allah, kulun istediği şeylerle rızıklandırılmasını kulun faydasına görürse onun dua ve niyazını icabetle karşılar. Böylece mültezemde kulun duası, iradesini küllî irade çerçevesinde yönlendirmesini sağlayarak irade eğitimini gerçekleştirir. (Abdül-Barî Nedvî, Tasavvuf ve Hayat, İrfan Yayınları, İstanbul, 1974, s. 236.) ■